مەھمۇد قەشقەرىنىڭ ھايات شەجەرىسى

(دەسلەپكى ئىزدىنىش)

ئۆمەر ئوسمان شىپاھى

مەھمۇد قەشقەرى ئۆز زامانىسىدا كىشىنى ھەيران قالدۇرغۇدەك ئىستىبداتى بىلەن ئالەمگە تونۇلغان ئىنسىكلوپېدىك ئالىم، سېلىشتۇرما تىلشۇناسلىقنىڭ يېگانە پېشۋاسى، فىلولوگىيە پەنلىرىمىزنىڭ ئاتىسى.

ئۇنىڭ «تۈركىي تىللار دىۋانى» ناملىق نادىر ئەسىرى ئۇيغۇر مەدەنىيىتى ۋە شەرق مەدەنىيىتى سەھىپىلىرىنىڭ گۈلتاجىسى، يېقىلماس پىرامىداسى ۋە ئۆچمەس ئابىدىسىدۇر. شۇڭلاشقا ئۇيغۇر ۋە پۈتكۈل جۇڭخۇا مىللەتلىرىلا ئەمەس، بەلكى بارلىق تۈركىي تىللىق خەلقلەر مەھمۇد قەشقەرىنى ۋە ئۇنىڭ «تۈركىي تىللار دىۋانى» ناملىق ئەسىرىنى ئۆزلىرىنىڭ يۈكسەك مىللىي ئىپتىخارى ھېسابلايدۇ.

بىز مەھمۇد قەشقەرى ۋە ئۇنىڭ «تۈركىي تىللار دىۋانى» بىلەن ئىنتايىن كېچىكىپ، يەنى سەل كەم 1000 يىلدىن كېيىن تونۇشقان بولساقمۇ، 20 ـ ئەسىرنىڭ 80 ـ يىللىرىدىن بۇيانقى يىگىرمە نەچچە يىل مابەينىدە خېلى كۆپ نەتىجىلەرنى قولغا كەلتۈردۇق. بىر قانچە قېتىم مەملىكەت خاراكتېرلىك ئىلمىي مۇھاكىمە يىغىنلىرى ئۇيۇشتۇرۇلدى، ئاز بولمىغان تەتقىقات ماقالىلىرى يېزىلدى ۋە كۆپلىگەن كىتابلار نەشر قىلىندى. بۇ قېتىم «مەھمۇد قەشقەرى تەۋەللۇتىنىڭ مىڭ يىللىقىنى خاتىرىلەش ئىلمىي مۇھاكىمە يىغىنى»نىڭ قەشقەردە ئېچىلىشى ئەنە شۇنداق خاسىيەتلىك ئىشلىرىمىزنىڭ داۋامى ۋە يەنە بىر قېتىملىق نامايانىدىسى.

«تۈركىي تىللار دىۋانى» دا مەھمۇد قەشقەرى ئۆزىنىڭ مىللەت تەركىبى، ئاتا ـ بوۋىلىرى، يۇرتى ھەققىدە بەزى مەلۇماتلارنى بەرگەن بولسىمۇ، ئۇرۇق ـ ئەۋلادلىرى، ھاياتىي پائالىيىتى قاتارلىق جەھەتلەردە ھېچقانداق ئىز ئۇچى كۆرسەتمىگەن. شۇڭىغا كۆرە بىزمۇ ماتېرىيال مەنبەسىنىڭ كەملىكى ۋە باشقا ھەر خىل سەۋەبلەر تۈپەيلى ئالىمنىڭ «شەجەرىسى» توغرىسىدا «دىۋان» دىكى بېشارەتلەردىن سىرت، بىرەر يېڭى ماتېرىيال ئۇچۇرىنى ئۇچراتتۇرالمىدۇق. چەت ئەللەردىكى ئىزدىنىشلەرنىڭ نەتىجىسىمۇ شۇنداق بولۇپ كەلدى.

مەھمۇد قەشقەرى ياشىغان ئىكەن، ھايات «شەجەرىسى»بار بولۇشى كېرەك، ئەلۋەتتە! ئۇنداقتا بۇ «شەجەرە» نەدە؟ بۇ سوئالنىڭ جاۋابى شۇكى، مەرھۇم شائىر ئابدۇراخمان تاۋائىي 1983 ـ يىلى بىر قەسىدىسىدە يازغاندەك:

«ئويدە چولپان»، «خان بېغى» ھەم ئۇستىدە موللام تېغى،
سەن ياشاپ ئۆتكەن بۇ يەردە، سۆيگەن نىگارىڭ بىزدىدۇر.

قەدىردانىم، مېھرىبانىم ئالىم ئەزىزان قەشقەرى،
«ئۈجمىلىك» ھەم مېۋە زارلىق «مەسچىت» مۇنارىڭ بىزدىدۇر.

ئۆچمىدى نامىڭ تۇرۇپتۇ، ئەۋلادتىن ـ ئەۋلادقىچە،
نەۋرىلەر، تۇغقان ـ قېرىنداش، پۇشتىگارىڭ بىزدىدۇر.

دېمەك، مەھمۇد قەشقەرىنىڭ ھايات شەجەرىسى قاراخانىيلار خانلىقىنىڭ تارىخىغا ئائىت يازما مەنبەلەر ۋە ئارخېئولوگىيىلىك تېپىندىلاردا؛ ئۇ ياشىغان خاسىيەتلىك دىيار ـ ئەزىزانە قەشقەردە، ئۇنىڭ تىلى بىلەن ئېيتقاندا ئانا يۇرتى ئوپال ئازىقتا، موللام بېغى كەنتىدە، ھەر قايسىمىزنىڭ يېنىدىلا!

ھاياتلىق رىشتىسى ئەجداد ـ ئەۋلاد تىنىقلىرىنى تۇتاشتۇرغۇچى زەنجىرسىمان ئېقىندۇر. مەھمۇد قەشقەرى شەجەرىسىنىڭ مىڭ يىلدىن بۇيان مەملىكەت ئىچى ـ سىرتىدا يورۇتۇپ بېرىلمەي «ئاق رايون» پېتى تۇرۇۋېرىشى تولىمۇ ئەپسۇسلىنارلىق ئىشتۇر. بىر جەھەتتىن ئېيتقاندا، بۇ بىزنىڭ تەتقىقات سەۋىيىمىزنىڭ دەرىجىسى ۋە سۈرئىتى بىلەنمۇ مۇناسىۋەتلىك، ئەلۋەتتە.

مەھمۇد قەشقەرىنىڭ «شەجەرىسى» ئىنتايىن چوڭ ۋە ئىنتايىن نازۇك تېما. بۇ، قىياس ۋە تەپەككۇر بىلەن

بىر باشقا ئېلىپ چىققىلى بولىدىغان تەتقىقات ئەمەس. بۇنىڭ ئۈچۈن ئىشەنچلىك ماتېرىيال، قايىل قىلارلىق تارىخىي ئاساس بولۇشى كېرەك.

مەھمۇد قەشقەرىنىڭ ئاتا ـ بوۋىلىرى

ئافراسىياپ ئەۋلادىدىن بولغان بىلگە كۆل قىدىرخان دەۋرىدىن باشلاپ، چىڭگىزخان ئىستېلاسىغا قەدەر 399 يىل ھۆكۈم سۈرگەن قاراخانىيلار سۇلالىسى مەملىكىتىمىز ۋە پۈتكۈل ئوتتۇرا ئاسىيا رايونىنىڭ تەرەققىياتىدا مۇھىم رول ئوينىدى. غەربىي يۇرتنىڭ گۈللەپ ـ ياشنىشى، مەدەنىيەتتە يۈكسىلىشى، بىر قانچە تۈركىي قەۋملەرنىڭ ئۆز ئارا قوشۇلۇپ ئۇيغۇرلىشىشى ئۈچۈن زور تۆھپىلەرنى قوشتى.

«توققۇز ئوغۇز» خەلقىنىڭ جەڭگىۋار ئالدىنقى قىسمى بولغان ياغمىلارنى ئاساسىي گەۋدە قىلىپ قۇرۇلغان قاراخانىيلار خانلىقىنىڭ خاقانلىرى بولسا ئۆزلىرىنى ياغمىلارنىڭ ئادىتى بويىچە «قاراخان»، «بۇغراخان» ئۇنۋانى بىلەن ئاتاشتى. ئۇيغۇر ئالىمى جامال قارشى 1282 ـ يىلى يازغان «سۇرراھ لۇغىتىگە ئىلاۋە» سىدە ئۇلارنى «ئافراسىياپ نەسلىدىن» دېسە، مىرزا ھەيدەر كوراگانمۇ «تارىخىي رەشىدى» ناملىق ئەسىرىدە «ئافراسىياپنىڭ سۇلتانزادىلىرىدىن ھەزرىتى سۇلتان سۇتۇق بوغراخان كىچىك ياشلىق ھاياتىدا پادىشاھ بولۇپ، تامام كاشغەر ۋىلايىتىنى ئىسلامغا كىرگۈزدى. كاشغەر ۋە ماۋەرائۇننەھرنىڭ پادىشاھلىرى بۇلارنىڭ نەسلىدىن ئىدى» دەپ قەيت قىلىدۇ. مەھمۇد قەشقەرىمۇ ئۆز «دىۋانى»دا: «خان ـ تۈركىي خەلقلەرنىڭ ئەڭ بۈيۈك ھۆكۈمدارى بولۇپ، ئافراسىياپ ئوغۇللىرى خان دەپ ئاتىلىدۇ» دەپ يازغان («دىۋان» فاكسىمىل III جىلد 625 ـ بەت).

ئۇ يەنە «تۈركىي تىللار دىۋانى» دا تۆۋەندىكىلەرنىمۇ قەيت قىلغان: «بارسغان ـــ ئافراسىياپ ئوغلىنىڭ ئىسمى. بارسغان شەھىرىنى شۇ سالدۇرغان. مەھمۇدنىڭ ئاتىسى شۇ شەھەردىن.» («تۈركىي تىللار دىۋانى» 1 ـ توم 11 ـ بەت)

«مەن تەڭرىنىڭ دۆلەت قۇياشىنى تۈركلەر بۇرجىدا تۇغدۇرغانلىقىنى ۋە پەلەكنىمۇ شۇلارنىڭ زېمىنى ئۈستىدە چۆرگىلەتكەنلىكىنى كۆردۈم. تەڭرى ئۇلارنى (تۈرك) دەپ ئاتىدى ۋە سەلتەنەتكە ئىگە قىلدى؛ دەۋرىمىزنىڭ خاقانلىرىنى تۈركلەردىن قىلىپ، زامان ئەھلىنىڭ ئىختىيار تىزگىنىنى شۇلارنىڭ قولىغا تۇتقۇزدى؛ ئۇلارنى ئىنسانلارغا باش قىلدى...»

«مەن شۇ تۈركلەرنىڭ ئەڭ سۆزمەنلىرىدىن، پىكرىنى ئەڭ روشەن بايان قىلالايدىغانلىرىدىن، ئەڭ زېرەكلىرىدىن، ئەڭ ئاساسلىق قەبىلىگە مەنسۇپلىرىدىن ۋە جەڭ ئىشلىرىدا ئۇستا نەيزىۋازلىرىدىن...»

(«تۈركىي تىللار دىۋانى» 1 ـ توم 1 ـ ، 2 ـ ، 3 ـ بەتلىرىدىن)

«ئوپال ـــ بىزنىڭ يۇرتنىڭ نامى».

(«تۈركىي تىللار دىۋانى» 1 ـ توم 99 ـ بەت)

«ئازىغ ـــ بىزنىڭ يۇرتنىڭ نامى.»

(«تۈركىي تىللار دىۋانى» 1 ـ توم 86 ـ بەت)

يۇقىرىقى نەقىللەردىن بىز مەھمۇد قەشقەرىنىڭ نەسەبى (كېلىپ چىقىشى) تۈركىي تىللىق قەۋملەر ئىچىدىكى ئاساسلىق قەبىلە بولغان ياغمىلاردىن ئىكەنلىكىنى، ئۇلارنىڭ بۈيۈك خاقانلىرىنىڭ ئافراسىياپ ئەۋلادلىرىدىن ئىكەنلىكىنى، مەھمۇد قەشقەرىنىڭ ئاتىسى ھۈسەيىننىڭ بارسغاندىن قەشقەرگە كەلگەنلىكىنى، ئۆزىنىڭ قەشقەردە تۇغۇلغانلىقىنى، كىندىك قېنى تۆكۈلگەن ئانا يۇرتىنىڭ قەشقەرگە قاراشلىق «ئوپال» يېزىسىنىڭ «ئازىق» (ھازىرقى موللام بېغى كەنتى) ئىكەنلىكىنى ۋە ئۆزىنىڭ مەخسۇس ئوردا تەربىيىسى كۆرگەن، ھەربىي ماھارەت ئىگىلىگەن خان جەمەتىدىن ئىكەنلىكىنى مۇقەررەرلەشتۈرەلەيمىز. چۈنكى ھۈسەيىن بىننى مۇھەممەت بۇغراخان ئوغلى مەھمۇد قەشقەرى دۇنياغا داڭلىق ئۇلۇغ ئەسىرى «تۈركىي تىللار دىۋانى» نىڭ ھېچقانداق يېرىدە ھەر قانداق بىر جايىنى «بىزنىڭ يۇرت» دەپ ئاتىمىغان، پەقەت ۋە پەقەتلا «ئوپال» بىلەن «ئازىق»نى «بىزنىڭ يۇرتنىڭ نامى» دەپ پەخىرلەنگەن ھالدا ئالاھىدە تىلغا ئالغان.

«دىۋان»دىكى ئىزلار ۋە تارىخىي پاكىتلاردىن مەلۇمكى، مەھمۇد قەشقەرىنىڭ ئاتىسى ھۈسەيىن بۇغراخان مۇھەممەد بۇغراخاننىڭ ئوغلى، ئۇ يۈسۈپ قادىرخان (مەلىكۇل مەشرىق)نىڭ ئوغلى، ئۇ ھارۇن ھەسەننىڭ ئوغلى، ئۇ سۇلايمان بۇغراخاننىڭ ئوغلى، ئۇ سۇلتان سۇتۇق بۇغراخاننىڭ ئوغلى، ئۇ بازىرخان (بارلىقخان)نىڭ ئوغلى، ئۇ بىلگە كۆل قىدىرخاننىڭ ئوغلى، ئۇ ئافراسىياپنىڭ ئەۋلادىدۇر. ئارتۇقچە بولسىمۇ (رىۋايەت تۈسىنى ئالغان ئەسلىمىلەر بولسىمۇ)، بەزى مەنبەلەردە، ئاساسلىقى جەڭنامىلەردە ۋە مەدداھلارنىڭ زىكرى ـ تەلقىن بايانلىرىدا ئافراسىياپ ھۇشاڭنىڭ ئوغلى، ھۇشاڭ تۇرنىڭ ئوغلى،

تۈر پەرىدۇننىڭ ئوغلى، پەرىدۇن تۇركنىڭ ئوغلى، تۇرك كيۇ مەرسنىڭ ئوغلى، كيۇمەرس ئۇيغۇرنىڭ ئوغلى، ئۇيغۇر ياپەسنىڭ ئوغلى، ياپەس بولسا نۇھنىڭ ئوغلىدۇر دېگەن مەلۇماتلارنىمۇ ئۇچرىتىمىز. ئەمما بۇ توغرىدا ئەتراپلىق ئىزدىنىشكە، تارىخىي مەنبەلەرنى قېزىشقا توغرا كېلىدۇ.

مەھمۇد قەشقەرىنىڭ ئاتا ـ بوۋىلىرى ۋە قېرىنداشلىرىنىڭ ئۇرۇق ـ تۇغقانچىلىق مۇناسىۋىتىنى بىلمەكچى بولسىڭىز، 1 ـ ، 2 ـ شەكىل (نەسەب سخېمىسى) گە قاراڭ

1 ـ شەكىل:

مەھمۇد قەشقەرى ئاتا ـ بوۋىلىرىنىڭ نەسەب سخېمىسى

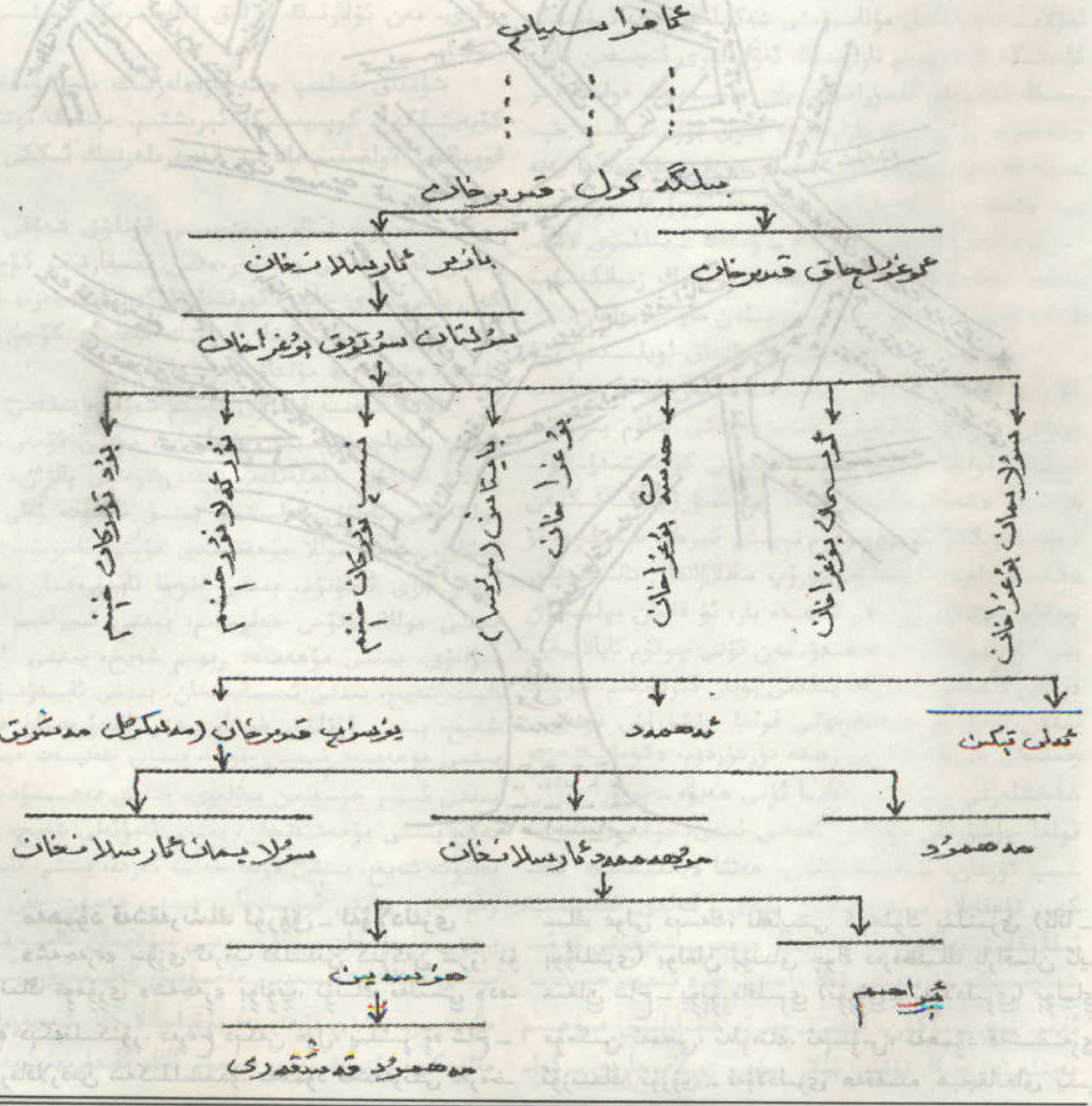

2 ـ شەكىل:

مەھمۇد قەشقەرى ئاتا ـ بوۋىلىرىنىڭ نەسەپ سخېمىسى

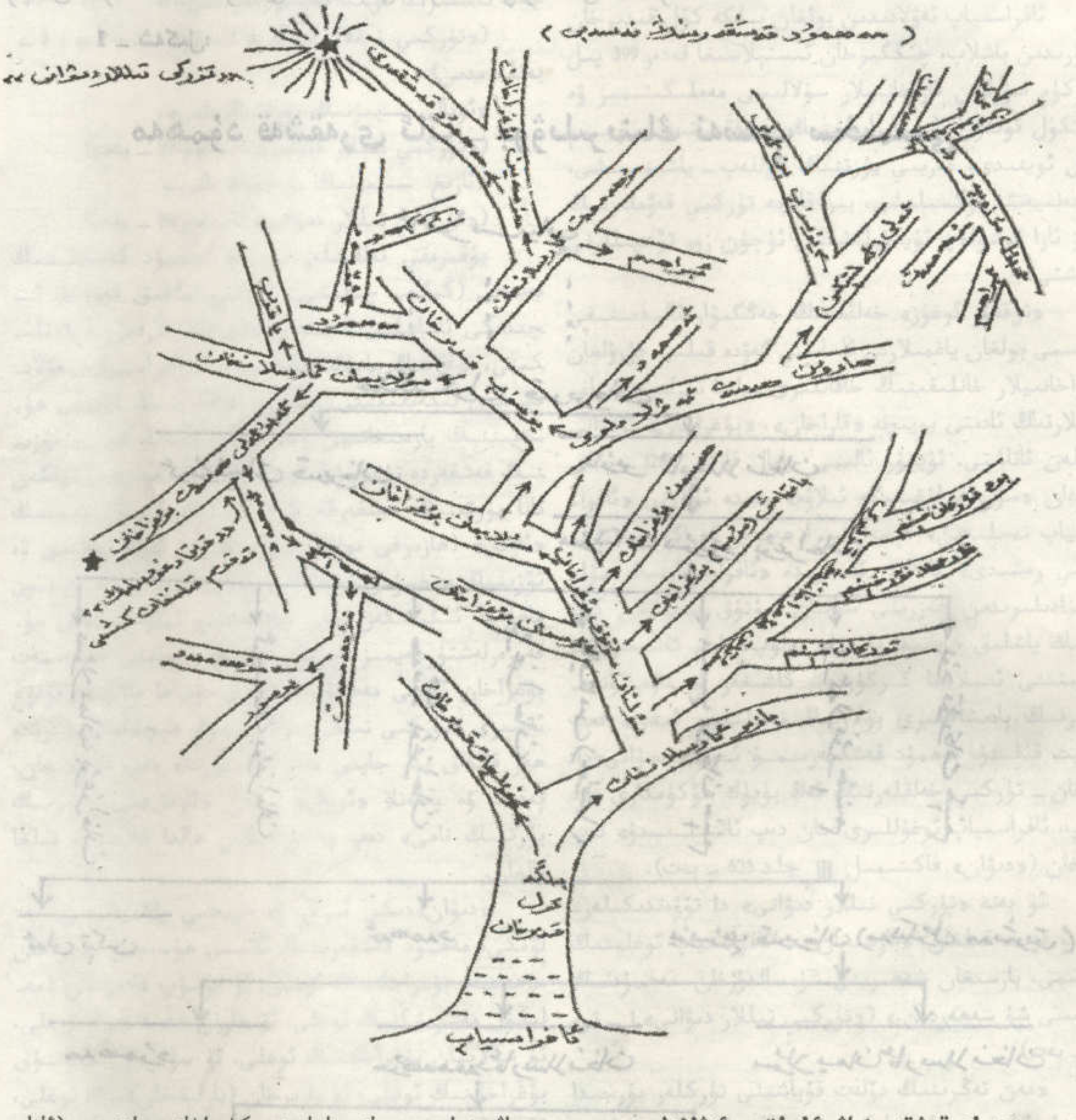

مەھمۇد قەشقەرىنىڭ ئۇرۇق ـ ئەۋلادلىرى

«شەجەرە» سۆزى ئەرەب تىلىدىن كىرگەن سۆز. بۇ سۆزنىڭ تومۇرى «شەجەر» بولۇپ، ئۇنىڭ مەنىسى «دەرەخ» دېگەنلىكتۇر. دەرەخ دېگەن غول، يىلتىز ۋە شاخ ـ يوپۇرماقلاردىن شەكىللىنىدۇ. مەھمۇد قەشقەرىنى دەرەخنىڭ غولى دېسەك، ناھايىتى كۈچلۈك يىلتىزى (ئاتا ـ بوۋىلىرى) بولغان بۇنداق چوڭ دەرەخنىڭ باراقسان ئاينىغان شاخ ـ يوپۇرماقلىرى (ئۇرۇق ـ ئەۋلادلىرى) بولماي مۇمكىن ئەمەس، ئەلۋەتتە. ئەپسۇس، مەھمۇد قەشقەرى ئۆزىنىڭ ئۇرۇق ـ ئەۋلادلىرى ھەققىدە ھېچقانداق يىپ

ئۇچى كۆرسەتمىگەن.

مېنىڭ مەھمۇد قەشقەرىدەك خەلقئارالىق بىر ئالىمـ
نىڭ شەجەرىسى توغرىسىدا ئىغىز ئېچىش ھەددىم ئەمەس
ئىدى. بۇ «شەجەرە» ئۈستىدە گەپ قىلىشقا مېنى رىغـ
بەتلەندۈرگەن مەنىۋى ئېنېرتسىيە كۈچى شۇكى، مەن
ئۇزۇن يىللاردىن بۇيان ئابدۇرېھىم نازارى ئۈستىدە ئىزـ
دىنىپ كېلىۋاتاتتىم. بۇ جەرياندا توپلىغان ماتېرىياللىرىم
ئىچىدە ئابدۇرېھىم نازارىنىڭ مەھمۇد قەشقەرىنىڭ 29 ـ
ئەۋلادى ئىكەنلىكىدىن ئىبارەت يىپ ئۇچى روياپقا چىقـ
تى. دېمەك، ئابدۇرېھىم نازارى بىلەن مەھمۇد قەشقەرىنىڭ
ئەۋلاد ـ ئەجدادلىق مۇناسىۋىتى شەكىللەندى. ئۇنىڭ
ئۈستىگە ئابدۇرېھىم نازارىنىڭ ئەۋلادلىرى ئىچىدىن نازاـ
رىنىڭ ئەۋرىسى ئابدۇراھمان باي ھاجىمنىڭ قولىدا بىر
«شەجەرە» بارلىقى ۋە نازارىنىڭ قىزى بۇۋى سەلىمە خېـ
نىمنىڭ نەۋرىسى قۇتلۇق ھاجىم شەۋقىنىڭ قولىدا يەنە
بىر «شەجەرە»نىڭ بارلىقى ھەققىدە ئۇچۇرغا ئېرىشتىم.
ئەپسۇس، بۇ «شەجەرە»لەر 1937 ـ ۋە 1938 ـ يىللىرى «شەـ
جەرە» ساقلىغۇچىلارنىڭ شىڭ شىسەينىڭ زىيانكەشلىـ
كىگە ئۇچراپ قەتلە قىلىنىشى بىلەن غايىب بولغان.

بۇ «شەجەرە»لەر توغرىسىدا مۇنداق ئويلىدىم: ئۇ
كۆيۈپ كەتمىگەن ياكى يىرتىۋېتىلمىگەن ئىكەن، غايىب
بولۇش «يوقالغان»لىقىنى ئەمەس، بەلكى مەلۇم بىر كىـ
شىنىڭ قولىغا ئۆتۈپ كەتكەنلىكىنى كۆرسىتىدۇ. ئۇنـ
داقتا بۇ «شەجەرە»لەرنى قولىغا چۈشۈرۈپ كەتكەن
شەخسلەر كىم؟ ئۇنى چوقۇم تېپىش كېرەك. مېنىڭچە، بۇ
«شەجەرە»لەرنى قولىغا چۈشۈرۈپ ساقلاۋاتقان دانىشمەنلەر
چوقۇم بىزنىڭ ئەۋلادلار ئىچىدە بار، ئۇ قاچان بولمىسۇن
بىر كۈن يورۇقلۇققا چىقىدۇ. مەن ئۇنى چوقۇم تاپالايمەن،
دېگەن ئىشەنچ بىلەن 20 يىلدىن بۇيان ئىزدەندىم. شۇنىڭ
بىلەن، مەن بۇ «شەجەرە»نى قولىغا چۈشۈرۈش مۇمكىنـ
چىلىكى بار تۇغقانلارنى رەتكە تۇرغۇزدۇم، «گۇمانلىق»
شەخسلەرنى بېكىتتىم. ئەمما ئۇنى ھەيۋە ـ پوپۇزا بىلەن
قولىغا چۈشۈرۈش مۇمكىن ئەمەس ئىدى. مۇھىمى ئىزدىـ
شىپ تۇرغان، ئىزدىشەلمىگەن، ھەتتا «ياتلىشىپ» كەتـ
كەن تۇغقانلار بىلەن يېقىن باردى ـ كەلدى قىلىشىپ،
ئىللىقلىق يەتكۈزۈپ، ئۇلارنىڭ مېھىر ـ شەپقىتى ۋە ئىـ
شەنچىسىگە ئېرىشىش ئەڭ ياخشى چارە ئىدى. ھېيت ـ
ئايەم، توي ـ تۆكۈن، نەزىر ـ چىراغ قاتارلىق مۇھىم
پەيتلەرنى چىڭ تۇتۇپ ئۇلار بىلەن زورلاپ باردى ـ كەلـ
دى قىلىشىپ، سىردىشىپ، ئۇلارنىڭ كۆڭلىنى ئۇتتۇۋالـ
دىم. شۇنداق قىلىپ ئاخىر «شەجەرە»لەرنىڭ يىپ ئۇچىـ
نى تاپتىم. بەختكە يارىشا ھەر ئىككىسىنى ساقلاۋاتقانلار
ئۆزىنى مەلۇم قىلدى، ئەمما ئۇلارنىڭ شەرتى ئېغىر
ئىدى.

شەرت شۇكى، «شەجەرە»نى كۆرۈشكە، كۆچۈرۈۋېـ
لىشقا ياكى كۆپەيتىۋېلىشقا بولىدۇكى، ساقلىغۇچىنىڭ
نام ـ شەرىپىنى ھەر قانداق كىشىدىن مەخپىي ساقلاش،
ئىمتىيازىغا دەخلى ـ تەرۆز يەتكۈزمەسلىككە كاپالەتلىك
قىلىش ۋە قەسەم بىلەن گۇۋاھلىق بېرىشتىن ئىبارەت
بولدى. مەن ئۇلارنىڭ بارلىق تەلەپلىرىگە شەرتسىز قوـ
شۇلدۇم.

شۇنداق قىلىپ «شەجەرە»لەرنىڭ بىر نۇسخىدىن
كۆپەيتىلگەن كوپىيىسىگە ئېرىشتىم. مېنىڭ ئوتتۇرىغا
قويماقچى بولغىنىم مانا شۇ شەجەرىلەرنىڭ ئىككى نۇسـ
خىسىدۇر.

«شەجەرە» نىڭ بىرىنچىسى قۇتلۇق شەۋقى تەرىـ
پىدىن ئەسلىدىكى «شەجەرە»دىن قىسقارتىپ كۆچۈرۈلـ
گەن ياكى ئۆزى خاتىرە ئورنىدا تۈزگەن «شەجەرە».بۇ بىر
بەتلا بولۇپ، سىپتىلانغان يەرلىك قەغەزگە كۆچۈرۈلگەن
نۇسخا. «شەجەرە» مۇنداق يېزىلغان:

(786) كەمىنە قۇتلۇق ھاجىم شەۋقى، بىننى ئابدۇـ
رېھىم بەگھاجىم، بىننى مۇسا باي، بىننى ئۆمەر ئەتتار،
بىننى قۇتلۇق شاھئەئلەم، بىننى توختى پالۋان، بىننى
موللا باقى ئاخۇن خەلپىتىم، بىننى ئەلقۇت ۋەلى خوجا
ئىشان، بىننى موللا مۇھەممەدى مۇپتى ئاخۇنۇم، بىننى
ئۆمەر قازى ئاخۇنۇم، بىننى خوجا ئابدۇرەھمان خەلپەم،
بىننى موللا يۇنۇس خەلپىتىم، بىننى ئىبراھىم ھاجىم
مەۋلەۋى، بىننى مۇھەممەد رېھىم شەيخ، بىننى ئابدۇرېـ
شىت شەيخ، بىننى ئىسمايىلخان، بىننى ئابدۇمۆمىن
شەيخ، بىننى قۇتلۇق خوجا، بىننى ئابدۇرەھمان مۇفتى،
بىننى مۇھەممەد ئىمىن خوجا، بىننى خەلپەت مىرزا،
بىننى ئىمىر ھۇسەيىن مەۋلەۋى، بىننى مەھمۇد غازى
بەگ، بىننى مۇھەممەتخان، بىننى ئەبۇئەلى شەيخ، بىننى
ئەلقۇت شەيخ، بىننى مۇسا خەتمە گەردە، بىننى ئابدۇكېـ
رىم خان، بىننى ئوسمانخان، بىننى ھەسەن خان مىرزا،
بىننى يۇسۇپخان سۇدۇر، بىننى سۇلايمان ئالىپ تېگىن،
بىننى مەۋلانا شەمسىدىن مەھمۇدىل كاشغەرى، بىننى
ھۇسەيىن، بىننى مۇھەممەد بۇغراخانلاردۇر. شەجەرىلەردىن
مەلۇمكى، بۇزرۇك پەدەر مەرھۇم ئاتام ئابدۇرېھىم بەگھاـ

جىمىنىڭ ۋالىدەسى بۇۋى سەلىمە خانىكىم دىۋان شاھان ۋە ئەدىب ئابدۇرېھىم نازارى ھەزرەتنىڭ پۇشتى ـــ ئاجىزەسى بولمىشتۇر. بوۋىمىز مۇسا باي بىلەن مومىمىز بۇۋى سەلىمىخانىكىم ئەۋرە تۇغقانلاردىن ئىكەن. تۆنجى تەۋەللۇتىدا ئۆز ئاتىسىنىڭ ئىسىم ـ شەرىپىنى تىلەپ ئېلىپ، ئۆز يۈرەك پارىسىغا «ئابدۇرېھىم» دەپ ئىسىم قويغاندۇر. تارىخىي 1353 ـ رامىزان ئېيىنىڭ يەتتىنچى كۈنى ھەجرىيە، مىلادىيە 1935 ـ يىلى 12 ـ ئاينىڭ 14 ـ كۈنى جۇمە. بىئونىل مەلىكول ۋاھھاب، ۋاللاھۇ ئەئلەم بىسساۋاب. ئەل كالامۇل مۇختەسەرە ۋەتتامامۇشجەرە. تەممەتۇل بىل خەيرى، ئامىن بىرەھمىتىكە يائەرمۇرراھىمىن.

مەزكۇر «شەجەرە»نىڭ بېشىدىكى ئەرەبچە رەقەم ٧٨٦(786) تىلسىملەنگەن ئىبارە بولۇپ، «بىسمىللاھىر رەھمانىرراھىم» گە ۋەكىللىك قىلىدۇ. بۇنىڭ ئۆزىمۇ شەجەرە مۇئەللىپىنىڭ نەقەدەر ئىنچىكىلىكنى نەزەردە تۇتقانلىقىنىڭ ئىسپاتىدۇر.

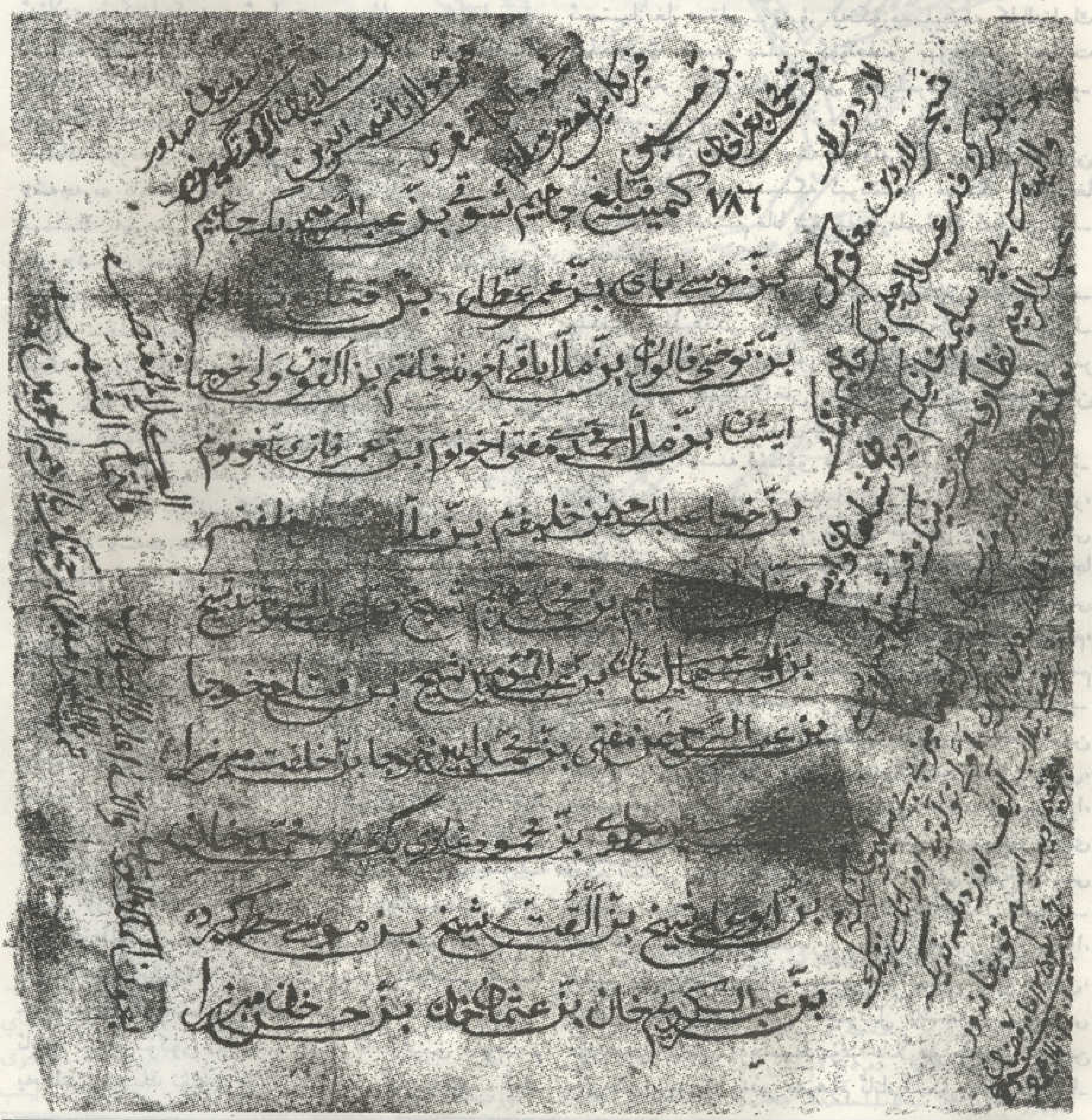

مەزكۇر شەجەرە قۇتلۇق شەۋقى جەمەتىدىن بىر كىشىنىڭ قولىدا هازىرغىچە ئەتىۋارلىنىپ ساقلانغان. قاتلىنىشىدىن قارىغاندا «تۇمار» قىلىپ ئېسىۋالغان بولۇشىمۇ مۇمكىن. بۇ كىشىنىڭ ئېيتىشىچە، دادىسى هەزرەت شەجەرىنى ئۇنىڭغا بەرگەندە ئالاهىدە جېكىلەپ: «بۇ بىزنىڭ ئەبەدىي ئەڭگۈشتەرىمىز، ئەۋلادمۇ ـ ئەۋلاد قولدىن قولغا ئۆتۈپ ساقلىنىپ كەلمەكتە. نۆۋەت ساڭا مۇيەسسەر بولدى. جېنىڭ تەندە تۇرۇپ يوقىتىپ قويساڭ ئاتا ـ بوۋىلىرىڭغا يۈز كېلەلمەيسەن، پەيغەمبەرگە ئۈممەت بولالمايسەن، جېنىڭدىن ئەتىۋا بىلىپ ساقلا. بۇ يولدا جان بەرسەڭ شېهىت ماقامىدا بولۇرسەن. ئۆمرۈڭ ئاخىرىدا ئۆزۈڭ ئىشەنگەن، دىلىڭ گۇۋاهلىق بەرگەن ئەۋلادىڭدىن بىرىگە تاپشۇرغايسەن، زىنهار غاپىل بولما» دەپ ئالاهىدە تاپىلىغان ئىكەن. ئاخىرىدا: «بۇ بىزگە ئەۋلادمۇ ئەۋلاد قالدىغان، ئەتىۋارلاپ ساقلايدىغان ئامانەتتۇر. ئامانەتكە خىيانەت قىلىش كۇففۇرلۇقتۇر» دېدى ماڭا «شەجەرە»نى كۆرسەتكۈچى دانىشمەن. مەن ئۇنىڭغا ئىنتايىن ـ ئىنتايىن كۆپ تەشەككۈر ئېيتتىم. يېنىمدىن 1000 سوم پۇلنى چىقىرىپ: «ئاز بولسىمۇ...» دەپ تەڭلىشىمگە دەككەمنى يېدىم:

«سىلىنى مۇنداق قىلار دەپ ئويلىمىغان ئىدىم، مېنى تېخىچە چۈشەنمەيدىكەنلا، مەن پۇل ـ مالغا كۆزى توق بىر ئادەم هەم شۇنداق ئەۋلادنىڭ پۇشتىمەن. مەن سىلىنى ئۆز جەمەتىم دەپ راست گەپنى قىلسام، كۆڭلۈمگە ئازار بېرىپ قويلا تەخسىر...» دەپ پۇلغا كۆز قىرىنىمۇ سالماستىن پوزىتسىيىسى بىردىنلا ئۆزگىرىپ قالدى ـــدە، «شەجەرە»نى يانچۇقىغا سېلىشقا تەمشەلدى. ئورنۇمدىن دەس تۇرۇپ ئەپۇ سورىدىم. مىڭ تەسلىكتە قولغا كەلگەن ئەڭگۈشتەردىن ئايرىلىپ قالغىلى تاس قالدىم. خەيرىيەت، كېيىن يەنە يۇمشاپ: «بۇرادەر، بىز تۇغقاندەك تۇغقان بولۇشايلى، بولامدۇ؟ مەن سىلىنى بەك چوڭ بىلىپ هۆرمەتلىگىنىم ئۈچۈن راست گەپ قىلغان، ۋەدىمىز ۋەدە بولسۇن!» دەپ شەجەرىنى قولۇمغا بەردى. بۇ «شەجەرە» 1938 ـ يىلى قۇتلۇق هاجىم شەۋقى قولغا ئېلىنىش بىلەن «غايىب بولغان شەجەرە» ئىدى. (70 ـ بەتتىكى «شەجەرە» نۇسخىسىغا قاراڭ)

ئىككىنچى «شەجەرە»گە كەلسەك، ئابدۇراهمان بايهاجىم 1937 ـ يىلى شىڭ شىسەي تۈرمىسىگە تاشلانغاندا ناتەۋانى چەت ئەلدە ئىدى. قانداقلا بولمىسۇن ئۇ چەت ئەلدىن قايتىپ كېلىپ «شەجەرە»گە ئېرىشەلىگەن. ناتەۋانى [1] قەلىمىدىكى بۇ «شەجەرە»گە قارىغاندا، دادىسى ئابدۇراهمان بايهاجىم ساقلىغان شەجەرە هەر خىل قىسمەتلەرگە دۇچ كېلىپ رەددە بېدەل بولۇپ كېتىپ ساقلاش قىممىتىنى يوقاتقان بولسا، شۇنىڭدىن پايدىلىنىپ تەتۈر تەزكىرە تۈزۈش (ئاياغدىن باشقا قاراپ يېزىش) ئۇسلۇبىنى يارىتىپ، ئۆز مۇددىئاسى بويىچە يېزىپ قالدۇرغان بولۇشى ئېهتىمالغا ئىنتايىن يېقىن. غايىب بولغان بۇ «شەجەرە»نى ساقلىغۇچىنىڭ پوزىتسىيىسىمۇ يۇقىرىقى شەجەرىنى، يەنى بىرىنچى شەجەرىنى ساقلىغۇچىنىڭ پوزىتسىيىسى بىلەن بىردەك كەسكىن بولدى. بۇ هەقتە يەنە ئەزۋەيلەش هاجەتسىز. ئىككىنچى «شەجەرە»نىڭ ئىلمىي قىممىتى بىرىنچىسىنىڭكىدىن ئارتۇقراق. بۇنداق دېيىشىمىزنىڭ سەۋەبى، بۇ بىر دەپتەر بولۇپ، ناتەۋانى ئەسەرلىرىنىڭ بىر قىسىم قولىيازمىلىرى بۇ ئارقىلىق بىزگە يېتىپ كېلەلىگەن. «شەجەرە» ئاشۇ دەپتەرنىڭ ئوتتۇرا قىسمىدا بېرىلگەن. ئۇنىڭدىن باشقا، نازارىنىڭ دادىسى مەۋلانە ئەلنەزەر ئاخۇنۇم، «شەيخ» لەر جەمەتى، شۇنداقلا ئەجداد ـ ئەۋلادلار ئىچىدىن يېتىلىپ چىققان بىر قانچە ئالىملارنىڭ هاياتى ۋە يازغان ئەسەرلىرى هەققىدە قىسقىچە مەلۇمات بار. ئۇ بىزنى بەزى مۇهىم تارىخىي ئۇچۇرلار بىلەن تەمىنلەيدۇ:

(1) ئەلنەزەر ئاخۇنۇم ئۆزىنىڭ ۋەسىيىتىدە ئۆزىنى هەزرىتى موللامنىڭ 28 ـ ئەۋلادى دەپ مۇئەييەنلەشتۈرگەن. (2) مەهمۇد قەشقەرىنىڭ 102 يىل ياشاپ، هىجرىيىنىڭ 499 ـ يىلى ئالەمدىن ئۆتكەنلىكى، موللام تېغى باغرىدا يېتىپ هەزرىتى موللام قەبرىگاهى دەپ ئاتالغانلىقى تەكىتلەنگەن.

ئىككىنچى «شەجەرە» مۇنداق يېزىلغان:

مۇتەبەررۇك فەدەرە ۋە ئابا ئۇششەجەرە

(تەۋەررۇك ئاتا ـ بوۋىلارنىڭ شەجەرىسى)

بىسمىللاهىر رەهمانىر رەهىم

فَلْيَنْظُرِ الْإِنْسَانُ مِمَّ خُلِقَ ﴿٥﴾ خُلِقَ مِنْ مَاءٍ دَافِقٍ ﴿٦﴾ يَخْرُجُ مِنْ بَيْنِ
الصُّلْبِ وَالتَّرَائِبِ ﴿٧﴾ إِنَّهُ عَلَىٰ رَجْعِهِ لَقَادِرٌ ﴿٨﴾ قَدْ أَفْلَحَ مَنْ زَكَّاهَا ﴿٩﴾

مەنىسى: ئىنسان نېمىدىن يارىتىلغانلىقىغا قارىسۇن (5) ئۇ ئېتىلىپ چىققۇچى مەنىدىن يارىتىلدى (6) ئۇ مەنى ئومۇرتقا بىلەن قوۋۇرغا سۆڭەكلىرىنىڭ ئارىسىدىن چىقىدۇ (7) شەك ـ شۈبهىسىزكى، الله ئۇنى ئەسلىگە كەلتۈرۈشكە (تىرىلدۈرۈشكە) قادىردۇر (8) («قۇرئان كەرىم» 86 ـ سۈرىنىڭ 5 ـ، 6 ـ، 7 ـ، 8 ـ ئايەتلىرى) روهىنى پاك

[1] ناتەۋانى (1860 ـ 1955) هەققىدە «ئىلىم ۋە ئالىم» ناملىق كىتابقا قاراڭ.

قىلغان ئادەم چوقۇم مۇرادىغا يېتىدۇ. (9) («قۇرئان كەرىم» 91 ـ سۈرە 9 ـ ئايەت)

ئەھقىرىل ئىنسان، ۋەكالالىلىسان ئوسمان ئاخۇن خەلپىتىم ناتىۋان، بىننى ئابدۇرەھمان بايھاجىم، بىننى ئوسمان قارىھاجىم، بىننى مەۋلەۋى داموللا ھەسەن مەخدۇم ھاجىم، بىننى ئابدۇرېھىم نازارى، بىننى مەۋلانا ئەلنەزەر ئاخۇنۇم، بىننى موللا باقى ئاخۇن خەلپىتىم، بىننى ئەلقۇت ۋەلى خوجا ئىشانەم، بىننى موللا مۇھەممەدى مۇپتى ئاخۇنۇم، بىننى ئۆمەر قازى ئاخۇنۇم، بىننى خوجا ئابدۇرەھمان خەلپەم، بىننى موللا يۇنۇس خەلپىتىم، بىننى مەۋلەۋى داموللا ئىبراھىم ھاجىم، بىننى مۇھەممەد رېھىم شەيخ ئاخۇنۇم، بىننى ئابدۇرېشىت شەيخ ئاخۇنۇم، بىننى ئىسمائىل خان، بىننى ئابدۇمۆمىن شەيخ، بىننى قۇتلۇق خوجا، بىننى ئابدۇرەھمان مۇفتى ئاخۇنۇم، بىننى مۇھەممەت ئىمىن خوجا، بىننى خەلپەت مىرزا، بىننى ئىمىر ھۈسەيىن مەۋلەۋى داموللاجىم، بىننى مەھمۇد غازى بېگىم، بىننى مۇھەممەدخان، بىننى ئەبۇ ئەلى شەيخىم، بىننى ئەلقۇت شەيخ ئاخۇنۇم، بىننى ئەبۇ مۇسا خەتمە گەردە پىرىم، بىننى ئابدۇكېرىم خان مۇنىشى، بىننى ئوسمانخان، بىننى ھەسەنخان مىرزا، بىننى يۇسۇپخان سۇدۇرى، بىننى سۇلايمان ئالىپ تەگىن، بىننى مەۋلانا شەمسىدىن مەھمۇدىل كاشغەرى پىرى كامىل ھەزرىتى موللام بىننى ھۈسەيىن، بىننى مۇھەممەد ئارسلانخان، بىننى مەلىكۇل مەشرىق يۇسۇپ قىدىرخانلاردۇر.

وَاغْفِرْ لَنَا وَلِوَالِدَيْنَا وَوَالِدِ وَالِدَيْنَا وَ ذُرِّيَّاتِنَا وَاِخْوَانِنَا وَأَهْلِنَا
اَجْمَعِيْنَ بِرَحْمَتِكَ يَا أَرْحَمَ الرَّاحِمِيْنَ .

مەنىسى: بىزنى، ئاتا ـ ئانىمىزنى، ئاتا ـ بوۋىلىرىمىزنى، ئەۋلادلىرىمىزنى، قېرىنداشلىرىمىزنى، ئائىلىمىزدىكىلەرنى ئۆز مەرھەمىتىڭ بىلەن مەغپىرەت قىلغىن، ئى رەھىمدىل ئاللا!

بۇ شەجەرىلەرنىڭ ئۆزگىچىلىكى ئادەتتىكى شەجەرىلەرگە ئوخشاش ئەجدادتىن (يۇقىرىدىن) ئەۋلادقا (تۆۋەنگە) قارىتىپ تەپسىلىيرەك يېزىلماستىن، ئەكسىچە تۆۋەندىن يۇقىرىغا قارىتىپ ئىسىملىك بېرىلىپ، ئىخچام يېزىلغان. بىرىنچى «شەجەرە» بىر بەتتىن ئىبارەت خالاس. قەغىزى ئىنتايىن سىلىق سىپتىلانغان يەرلىك قەغەز. بۇنىڭدا ئەجداد ـ ئەۋلاد تىزىملىكىدىن باشقا قوشۇمچە بايانلار يوق.

ئىككىنچى «شەجەرە» دە ناتەۋاننىڭ بىر قىسىم شېئىرلىرى كۆچۈرۈلگەندىن كېيىن ئەجداد ـ ئەۋلاد تىزىملىكىنى بەرگەن. جەمەت ـ تۇغقانلار ئارىسىدىن چىققان ئالىملار ۋە ئۇلارنىڭ يازغان ئەسەرلىرىنىڭ تىزىملىكىنى خاتىرىلەپ قويغان. بۇنىڭ قەغىزى پاتلانغان خوتەن قەغىزى بولۇپ، سارغۇچ رەڭدە. بۇنىڭدىن «شەجەرە»نىڭ ساقلاش جەريانىدا ۋە قولدىن ـ قولغا ئۆتۈش نەتىجىسىدە كىرلەشكەن ۋە ئىسلانغانلىقىنى بىلىۋالالايمىز.

بۇ «شەجەرە»لەردە شەۋقىمۇ، ناتەۋانمۇ ئۆزىدىن باشلاپ ئىسىملىكلەرنى رەتكە تىزغان. «1 ـ شەجەرە»گە نىسبەتەن «2 ـ شەجەرە» دە ئىسىملارنىڭ سۈپەت، ئۇنۋانلىرى تولۇقراق ئېلىنغان.

ئورتاقلىقى شۇكى، ھەر ئىككى «شەجەرە» ئەسلى نۇسخا بولماستىن، قۇتلۇق ھاجىم شەۋقى بىلەن ئوسمان بىننى ئابدۇرەھمان ناتەۋانلارنىڭ ھەر قايسىسى ئۆزى كۆرگەن ياكى قولغا چۈشكەن نۇسخىلاردىن پايدىلىنىپ ئۆز ئۇسلۇبى بويىچە «شەجەرە» تۈزگەنلىكى ئۆزلۈكىدىن مەلۇم. نېمىلا بولمىسۇن، «شەجەرە» سىزلىككە خاتىمە بېرىلىپ، بۇنىڭدىن كېيىنكى تەتقىقاتلاردا مەھمۇد قەشقەرى ۋە ئۇنىڭ 29 ـ ئەۋلادى بولغان ئابدۇرېھىم نازارى ھاياتىنىڭ يورۇتۇلۇشىدا بەلگىلىك رول ئوينىشى مۇمكىن.

ئابدۇرېھىم نازارىنىڭ ئەۋلادى ئۇنىڭ 29 ـ بوۋىسى بولغان مەھمۇد قەشقەرىنىڭمۇ ئەۋلادى ھېسابلىنىدىغانلىقى ھەممىگە ئايان. بۇ ھەقتە مەن «قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى» 2001 ـ يىلى 6 ـ ئايدا نەشر قىلغان «ئىلىم ۋە ئالىم» ناملىق كىتابىمدا ۋە «مۇنبەر» ژۇرنىلىنىڭ 2002 ـ يىللىق 1 ـ سانىدىكى «ئابدۇرېھىم نازارىنىڭ نەسەبنامىسى توغرىسىدا» ناملىق ماقالەمدە مەھمۇد قەشقەرىنىڭ نازارى ئارقىلىق تۇتاشقان 400 دىن ئارتۇق ئەۋلادلىرى ئۈستىدە بىر قەدەر تەپسىلىي توختالغانىدىم. بۇ ئىشقا ئىنچىل كۆڭۈل بۆلۈپ كېلىۋاتقان ئۇستاز يازغۇچى ئابلا ئەھمىدى ئەپەندىم «مۇنبەر» ژۇرنىلىنىڭ 2005 ـ يىلى 3 ـ سانىدا بۇ ھەقتە يەنە بەزى يېڭى قاراشلىرىنى بايان قىلىش بىلەن بىر چاغدا نازارى ئەۋلادلىرىنى قايتا تونۇشتۇرۇپ، مەسىلىلەرنى تېخىمۇ روشەنلەشتۈردى. شۇ سەۋەبتىن، بۇ ئەۋلادلارنى بۇ ماقالىدە تەكرار بايان قىلىپ ئولتۇرمايمەن. (تەپسىلاتىنى ۋە ئابدۇرېھىم نازارىنىڭ نەسەب سىخېمىسىنى «مۇنبەر» ژۇرنىلىنىڭ 2002 ـ يىللىق 1 ـ سانىدىن ۋە قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى 2001 ـ يىلى نەشر قىلغان «ئىلىم ۋە ئالىم» ناملىق كىتابتىن كۆرۈ-

ۋىلىك.)
بىر قانچە يىلدىن بۇيانقى ئىنىقلاش، تەھلىل قىـ
لىشلارغا قارىغاندا، مەھمۇد قەشقەرىنىڭ ئەۋلادلىرىنى «ئاتا
جەمەت» ئەۋلادى ۋە «ئانا جەمەت» ئەۋلادى دەپ ئىككىگە
ئايرىشقا بولىدۇ. «كۇلا» (شەيخلەر ئۆزلىرىنى شـۇنـداق
لەقەم بىلەن ئاتىشىدۇ، بەزىلەر «كۇلان» دەپمۇ ئېيتىدۇ)،
«يىلان»، «توغرا» لەقەملىك ئەۋلادلار «ئاتا جەمەت» ئەۋ-
لادقا كىرىدۇ. «سىرىق بىللاغ» دەپ ئاتىلىدىغانلار «ئانا
جەمەت» ئەۋلادى ئىكەن. چۈنكى «كـۇلا»، «يـىـلان»،
«توغرا» لار ئەۋلادى ۋاپات بولسا مەھمۇد قەشقەرى قەبرىـ
سىنىڭ يېنىدىلا ياتىدىكەن. ئەۋلاد جەھەتتىن ئـۇلارمـۇ
يىراق ـ يېقىنلىقىغا قاراپ سالاسۇن ئىچىدە، سـالاسـۇن
سىرتىدا، بەزىلىرى دەرۋازا سىرتىدىكى قورۇق تام ئەترا-
پىدا يېتىشىدىكەن. بۇنداق يېتىشىنىڭ ئۆزى ئەۋلادلارنىڭ
ئەسلى ئاتا جەمەتكە يېقىن تۇغقان ياكى يىراقراق تۇغقان
ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىدىكەن. بۇنداق بولۇشى، ئـاتـا ـ
بوۋىلىرى بىۋاستە تۇتىشىدىغانلار ـــ ھەم ئاتا ھەم ئانا
جەمەت بىۋاستە «كۇلا» دىن قوشۇلغانلار سالاسۇن ئىـ
چىدە ياتىدىكەن. ئاتا تەرەپ «كۇلا» دىن، ئانىسى «يىلان»
دىن بولغانلار سالاسۇن سىرتىدا، ئانىسى «كۇلا» دىن دا-
دىسى «يىلان» دىن بولغانلار دەرۋازا بىلەن قورۇق تام
ئىچىدە، دادىسى بىلەن ئانىسىنىڭ بىرسى «يىلان» دىن،
بىرسى «توغرا» دىن بولغانلار قورۇق تامنىڭ سىرتـىـدا
يېتىش ئادەتكە ئايلانغان. 1984 ـ يىلى قەبرە كۆچۈرۈلگەنـ
دە، يۇقىرىدىكى ئەۋلادلار مەھمۇد قەشقەرىنىڭ قەبرىگاـ
ھىنىڭ ئارقىسىدىكى دۆڭلۈككە يۆتكىلىپ، يەنە ئىلگىـ
رى ـ كېيىنلىك، يىراق ـ يېقىنلىق تەرتىپى بويـىـچـە
دەپنە قىلىنغان.

«سىرىق بىللاغ» نەسلىدىن دەپ ئاتىلىدىغان ئەۋ-
لادلار ئاساسەن «خوجا سەيپىدىن بۇزرۇكۋارىم» مازىرى
بىلەن «بۇۋى رابىيە بەسىرىم» قەبرىستانلىقىنى چۆرىدەپ
ياتىدىكەن. «سىرىق بىللاغ» لاردىن موللام بىغى كەنتى
ئەتراپىغا ئورۇنلاشقانلارمۇ ئاز ـ تولا بارمىش. يۇقىرىقىـ
لاردىن مەلۇمكى، «ئاتا جەمەت» ئەۋلاد قائىدە بويىچە بو-
ۋىسى مەھمۇد قەشقەرى ئەتراپىدا ياتقان. «سىرىق بىللاغ»
دىن ئىبارەت «ئانا جەمەت» ئەۋلادلار مەھمۇد قەشقـەرى
قەبرىستانلىقىغا ئاساسەن ئورۇنلاشمىغان. ئۇلارنىڭ ھا-
ياتلىقىدا ياشايدىغان، ئەۋلادلار كۆپرەك ئـورۇنـلاشـقـان
كەنتلەرمۇ مازاردىن (موللام بىغى كەنتىدىن) يـىـراقـراق
جايلاشقان كەنتلەردۇر.

«شەجەرە» دە ئوسمان بىننى ئابدۇرەھمان ناتەۋانىـ
نىڭ ھىجرىيە 1319 ـ يىلى زۇلھەججىنـىـڭ 13 ـ كـۈنى
(يەكشەنبە) تۇردى ھاجىم شەيخ ئاخۇنۇم بىلەن بولغان
سۆھبىتىدىن قالدۇرغان خاتىرىسىدە مۇنداق يازغـان: بـۇ
كىشى ئاۋامنىڭ ئېكرامىغا نائىل ئۆلىما، تەرىقەت پېشۋا-
سى. ئوچۇق كۆڭۈل، خۇشچاقچاق، مېھماندوست رەفىق.
ئۇزۇن يىللاردىن بۇيان، ھەزرىتى موللام زىيارىتىـمـىـزدە
ئالدىمىزغا چىقىۋاتقان سېخى ساھىپخان، تۇغقانچىلىقنى
تاكامۇل يەتكۈزدى. ئوغلى ئابدۇرېشىت ئاخۇن شەيخىم
بىلەن ياش پەرقىمىز ناھايىتى كىچىك. بـۇ بـۇرادەرمـۇ
شۇنداق لەتىپ ھەلىم كىشى. تۇردى ھاجىمنىڭ قالغان
ئىنىلىرىمۇ تۇغقانچىلىقتا شۇنداق ئىجىل ھەم مېھمانـ
دوست. بۇ يىل قۇربان ھېيت نەۋرۇز ئايىمى بىلەن بىر
كەلگەنلىكى تۈپەيلى ئالاھىدە تەكلىپ بىلەن ئوپـالـغـا
كەلگەن ئىدۇق، زىيارەتلىرىمىز ناھايىتى خۇشدىل ۋە با-
ياشات ئىچىدە ئۆتتى. تۇردى ھاجىم كۆڭلىدىكى بارلىق
گەپلىرىنى ئايان قىلدى. دادامدىن باشلاپ ئەڭ ئۇلۇغ بو-
ۋىمىز موللا نىياز شەيخكىچە مەمەترېھىمدىن ئالتە كىشى،
موللا نىيازدىن ئالتە كىشى ئۆتۈپتۇ. ئۇلۇغ بوۋىمىز موللا
نىياز شەيخىم ئۇلۇغ بوۋىمىز ھەزرىتى موللام مـەھـمـۇد
قەشقەرىنىڭ 9 ـ جەمەت ئەۋلادى، يەنى ئەبۇ ئەلى شەيخ
ئاخۇنۇمنىڭ ئوغلى ئىكەن. ئۇنىڭدىن باشلىغاندا شەيخـ
لەر تىزىملىكى مۇنداق:

«ئاتا جەمەت» لەر تىزىملىكى:

1. موللانىياز شەيخ	2. قۇدرەت شەيخ
3. مەمەترېھىم شەيخ	4. موللا نىياز شەيخ
5. ئوسمان شەيخ	6. مەمەترېھىم شەيخ
7. موللا نىياز شەيخ	8. ئابدۇرېھىم شەيخ
9. مەمەترېھىم شەيخ	10. موللا ئەۋەز شەيخ
11. باھاۋىدىن شەيخ	12. موللا نىياز شەيخ
13. قۇدرەت شەيخ	14. مەمەترېھىم شەيخ
15. موللا ئابدۇرېھىم شەيخ	16. قايىم شەيخ
17. مەمەت رېھىم شەيخ	18. موللا ھوزۇرىدىن شەيخ
19. موللا نىياز شەيخ	20. ئابدۇكېرىم شەيخ
21. ئابدۇراھمان شەيخ	22. موللا نىياز شەيخ
23. مەمەت رېھىم شەيخ	

تۆۋەندە مەمەت رېھىم شەيخ ئەۋلادى (ئاساسلىق ئو-
غۇل جەمەتى) سخېما ئارقىلىق تونۇشتۇرۇلدى: (3 ـ 4 ـ شەكىل)

3 ـ شەكىل:

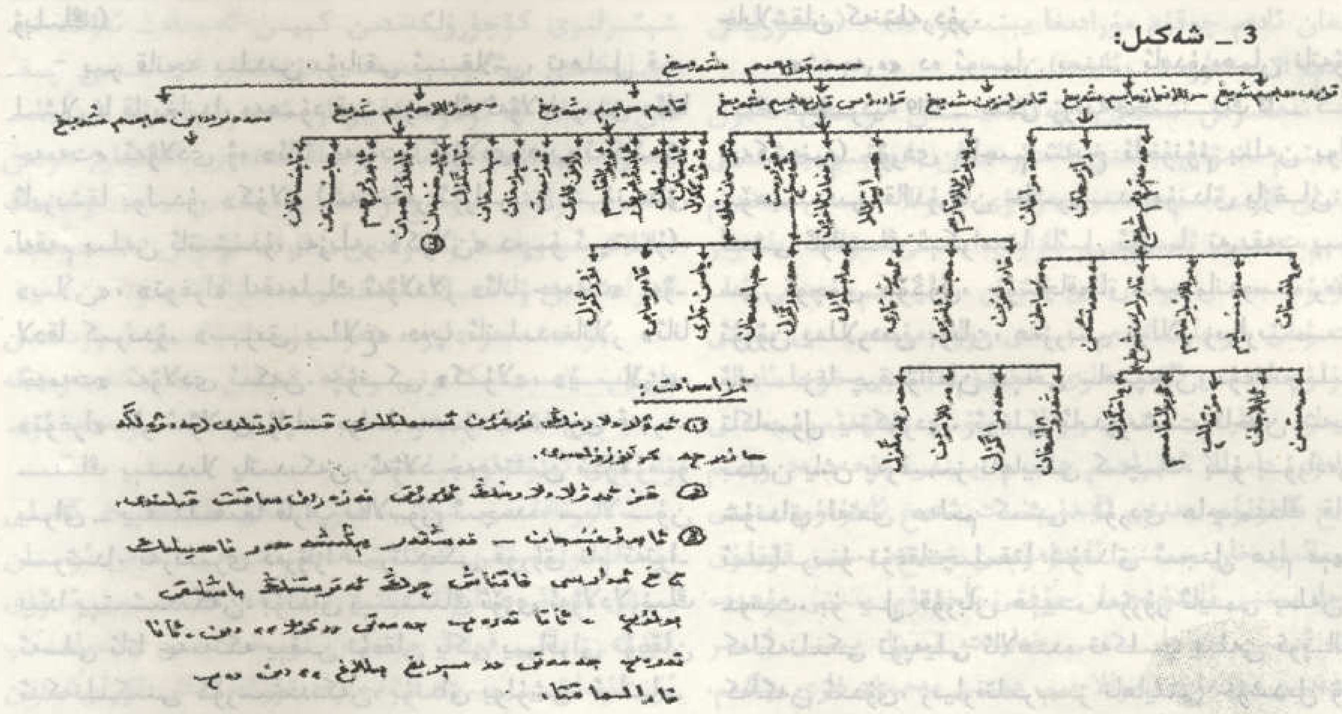

4 ـ شەكىل:

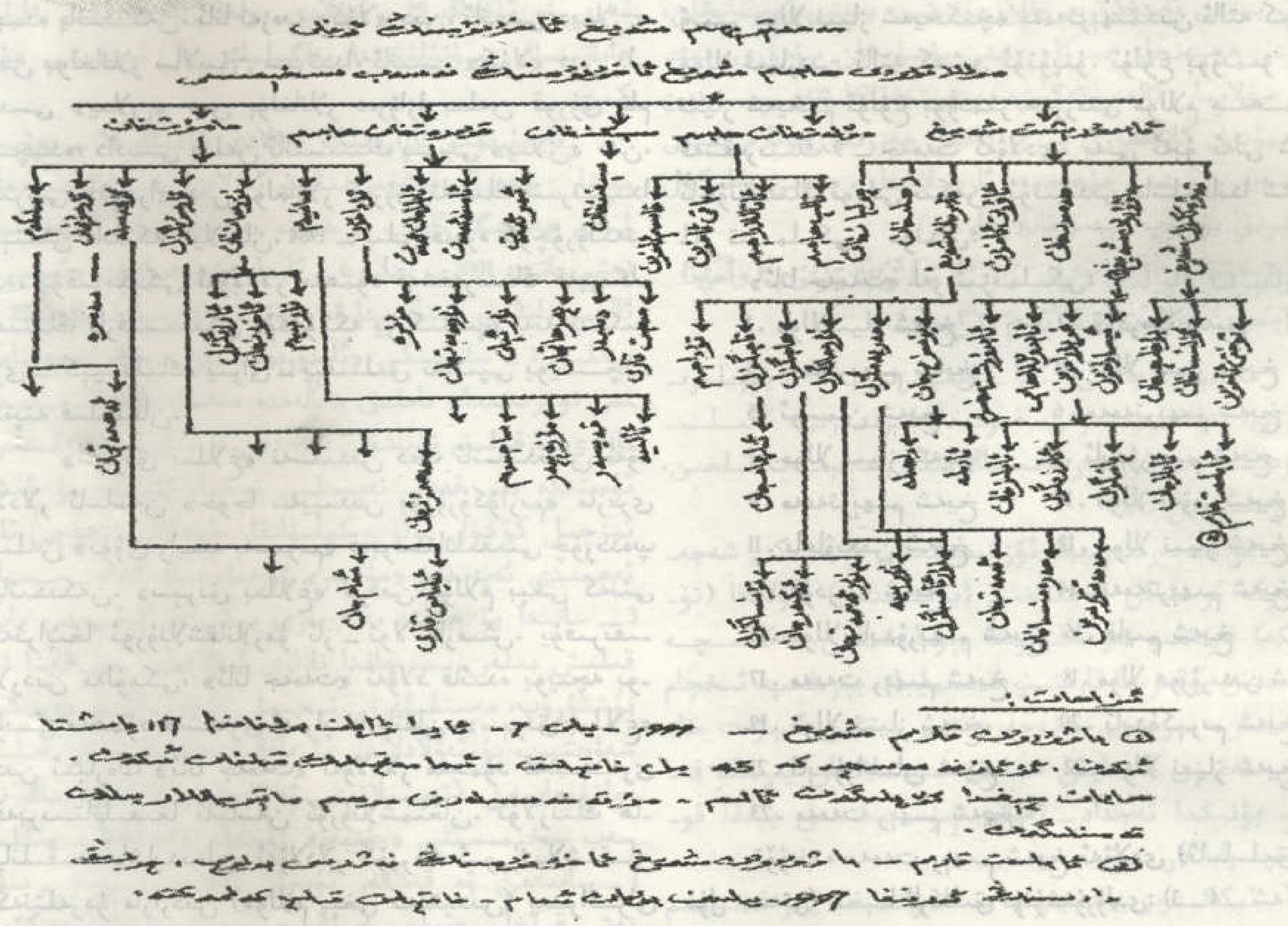

ھەزرىتى ئەبۇئەلى شەيخ ئاخۇنۇم ئاخىر ئۆمرىدە ئوغلى موللا نىياز شەيخىمگە مۇنداق تاپىلاق بەرگەنىكەن: «ئوغلۇم، ئېسىڭدە بولسۇنكى، ۋەتەننى ئەھلى ۋە تەن ساقلايدۇ. بىر ئائىلىنى ئائىلە جەمەتى ساقلايدۇ، ھەركىم ئۆز مۈلكىنى ئۆزى ساقلايدۇ. غەيرىيلەر مەنپەئەتكە قاراپ ئىش كۆرىدۇ، ئۇنىڭدىن ئۈمىد كۈتكىلى بولماس. دېمەكچىمەنكى، رەۋزەئى مۇبارىكىمىزنىڭ كېيىنكى تەقدىرى ساڭا ۋە سېنىڭ ئەۋلادىڭغا باغلىق. سەن رەۋزىگاھىمىزغا ئىززەت ئىكرام ۋە ئەقىدە ـ ئىخلاس بىلەن ئۆتسەڭ، ئەۋلادىڭ ئۇنىڭدىن تەلىم ئالىدۇ. رەۋزەئى خانىمىزغا ئەقىدە ـ ئىخلاس بىلەن قارا. شەيخلىقنىڭ ماقامى ئۇستۇن، مىرادى ئۇزۇن. بۇ قىيامەتتە سورىقى بار ئىش. بۇ خىزمەت ساڭا قالدى، ئاگاھ ۋە دانا بول. شۇنىڭدىن باشلاپ شەيخلىق بىرىمىزدىن بىرىمىزگە مىراس قالغان ئىشتۇر».

ھەزرىتى موللام قەبرىگاھىنىڭ ھەر يەر ـ ھەر يەرلەردە بولۇپ نەچچە يۈز پاتمانلىق ۋەخپىسى بار ئىكەن، ھاسىلاتىنىڭ بىر قىسمى تەمرات ئىشلىرىغا ئىشلىتىلىپ كەلگەن. ئىش شۇنداق داۋاملاشقان.

«توغرا» جەمەتىدىن ھوزى چوڭ ئەۋلادىنىڭ نەسەب سىخېمىسىغا قاراپ باقايلى:

ئىزاھات:

[1] ئابدۇروسۇل كېرىم «مەھمۇد قەشقەرى قەبرىگاھىنى قوغداش ئورنى» نىڭ بىرىنچى ئەۋلاد مەسئۇلى. ئۇ 20 نەچچە يىلدىن بۇيان جاپالىق ئىشلەپ، قەبرىگاھىنىڭ بۈگۈنكى ھالىتىنى شەكىللەندۈرۈشتە مۇھىم تۆھپە قوشتى.

[2] دىلنۇر ـــ ئابدۇروسۇل كېرىمنىڭ قىزى، «مەھمۇد قەشقەرى قەبرىگاھىنى قوغداش ئورنى» نىڭ كادىرى، «مەھمۇد قەشقەرى قەبرىگاھىنى تونۇشتۇرۇش» ناملىق كىتابنىڭ ئاپتورى.

يۇقىرىقى سىخېمىدا كۆرسىتىلگەندەك (سىخېمىغا

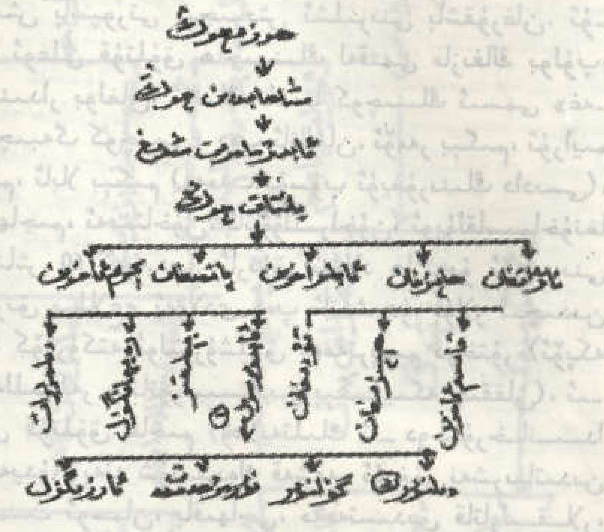

«سىرىق بىلاغ» ئەۋلادىنىڭ سىخېمىسى (بىر ئەۋلادىنىڭ)

5 ـ شەكىل:

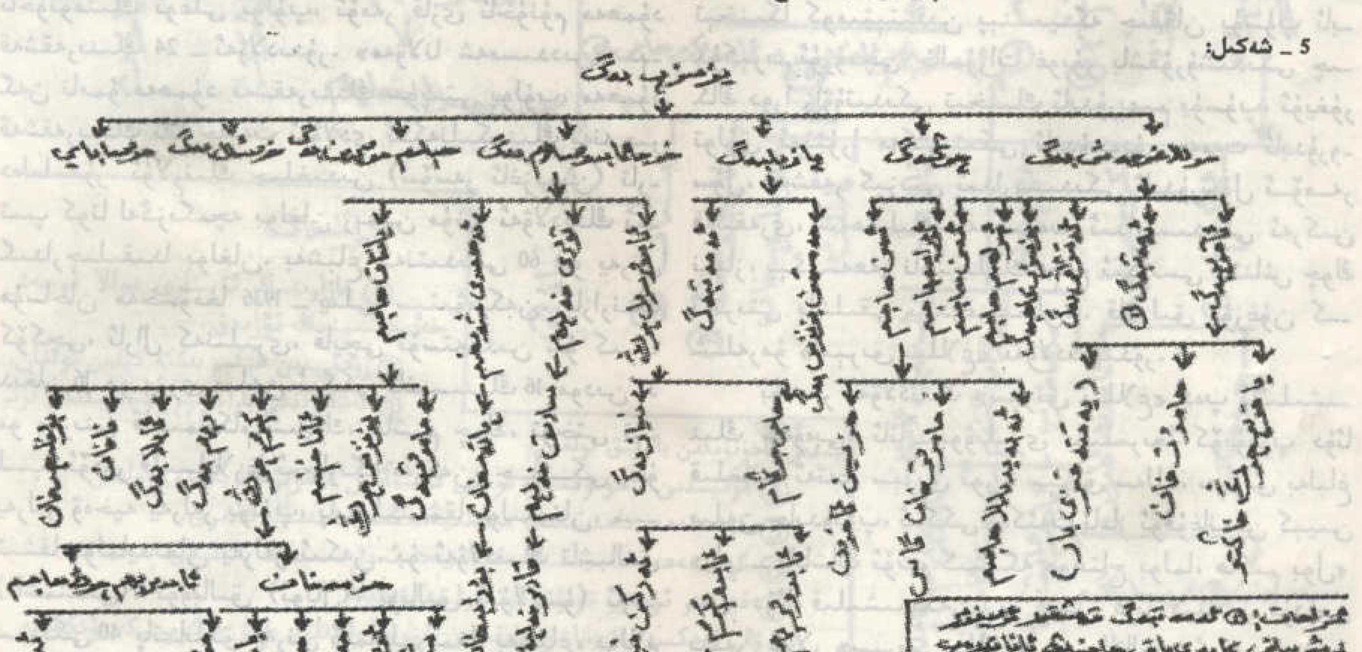

قىز ئەۋلادى ۋە ئانچە مۇھىم رول ئوينىيالمىغانلار كىرگۈزۈلمىدى) تەپسىلىيرەك ئېنىقلىساق، «شەيخ» ئەۋلادى موللام بېغى كەنت نوپۇسىنىڭ كۆپ قىسمىنى ئىگىلەيدىكەن.

ئەمدى «سېرىق بىللاغ» جەمەتىگە كەلسەك، ئۇلارمۇ بىر قانچە ئۇرۇقتىن، ھەر بىر ئۇرۇق بىر قانچە ئەۋلادتىن تەركىب تاپقان ئىكەن. مەسىلەن، «سېرىق بىللاغ» جەمەتىدىكى يۇسۇپبەگ ئۇرۇقىنى ئالساق، ئۇنىڭ ئەۋلادى يەتتە ئوغۇل، بىر قانچە قىزدىن تارالغان ئىكەن. بۇ ھەقتە يەنە نەسەپ سىخېمىسى جاۋاب بەرسۇن. (5 ـ شەكىل، ئالدىنقى بەتكە قاراڭ)

ھازىر قەشقەر شەھىرى چىنە باغ مەھەللىسىدە ئولتۇرۇشلۇق ئابدۇلئەھەد مەخسۇم ھاجىم بۇ يىل 77 ياشتا بولۇپ، ئەسلى ئوپال قۇمباغ كەنتىدىن. دادىسى ئابدۇۋاھىد مەخسۇم قۇتلۇق ھاجىم شەۋقىنىڭ ئوغلى قادىر بېگىم بىلەن ئانا بىر، دادا باشقا ئاكا ـ ئۇكىلاردىن. ئابدۇلئەھەد مەخسۇم ھاجىمنىڭ دادىسى ئابدۇلۋاھىد مەخسۇم بولسا ھاجى موللا رەھمىتۇللا خەلپىتىم (ئۇستازى كۆل) نىڭ ئوغلى. ئۇ ئاتائۇللا راخۇنۇمنىڭ ئوغلى، ئۇ ھىدايەتۇللا راخۇنۇمنىڭ ئوغلى، ئۇ ئىنايىتۇللا راخۇنۇمنىڭ ئوغلى، ئۇ ھۆسمىتۇللا راخۇنۇمنىڭ ئوغلى، ئۇ سۇنئىللا قاراخۇنۇمنىڭ ئوغلى، ئۇ مەۋلانا سىراجىدىن ئاخۇنۇمنىڭ ئوغلى، ئۇ مەۋلانا شەمسىددىنىنىڭ ئوغلى، ئۇ ئۆمەر قازى ئاخۇنۇمنىڭ ئوغلى بولۇپ، ئۆمەر قازى ئاخۇنۇم مەھمۇد قەشقەرىنىڭ 24 ـ ئەۋلادىدۇر. «مەۋلانا شەمسىددىن» دېگەن ناممۇ مەھمۇد قەشقەرىنىڭ سۈپىتى بولۇپ، مەھمۇد قەشقەرىنىڭ ئاتا جەمەت ئەۋلادى ئىكەنلىكىنىڭ يەنە بىر دەلىلىدۇر. ئۇلارنىڭ جىلغىدىن (سۆسەر ئاغزىدىن) تارتىپ كونا لەڭزىگىچە بولغان زېمىن مۇشۇ ئەۋلادنىڭ ئىگىدارچىلىقىدا بولغان. بەشباغ كەنتىدىكى 60 مو يەرنى مۇساخان مەخسۇمغا 1936 ـ يىلى سېتىۋېتكەن. بازارنىڭ كۆكچى، ئارال كەنتلىرى، قايچى ئۆستەڭدىن سۇ كىرىدىغان 16 مو يېرى بىلەن ئىككى تاغىسىنىڭ 16 مودىن 32 مو يېرىنى قاسىمانكام شىپەك، ھاشىم چوڭ، توختى تېلىپ، ئۆمەر قاسساپلارغا ئىجارىگە بەرگەن. چۈنكى بۇ يەرلەر ۋەخپە يەرلەر بولۇپ، پايدىلىنىشقا بولىدىغان، سېتىشقا بولمايدىغان يەرلەر ئىكەن. بۇ ئەۋلادنىڭ تاشبالىق (تاشمىلىق)، ئوۋبالىق (ئوپال)، لوبالىق (بۇلاقسۇ) ئارىسىدىكى 40 پاتمانلىق يەرنى ئىماملىرىمغا، بەشباغ، موللام بېغى ئەتراپىدىكى يەرلىرى ھەزرىتى موللامغا ۋەخپە قىلىۋېتىلگەن. دېمەك، «ئاتا جەمەت» تىن مەھمۇد قەشقەرىگە بىۋاسىتە باغلانغان. «ئانا تەرەپ» جەمەتتىن ئالغاندا ئابدۇلئەھەت مەخسۇم ھاجىمنىڭ ئانىسى بۇۋى ھېلىمبانىخان قوشناچىمنىڭ دادىسى قۇددۇس ئەلەم ھاجىم چوڭئاخۇن ئەلەمنىڭ ئوغلى، ئۇ ھېسامىددىن ئەلەم ئاخۇنۇمنىڭ ئوغلى، ئۇ خۇدابەردى بەگ (ئەينى چاغدىكى توققۇزاقنىڭ بېگى) نىڭ ئوغلى بولۇپ، «سېرىق بىللاغ» جەمەتىدىندۇر. يۇسۇپ چوڭ جەمەتىنىڭ نەسەب سىخېمىسىنى كۆرۈپ باقايلى: (6 ـ شەكىل، كېيىنكى بەتكە قاراڭ)

ئۇنىڭدىن باشقا، خەزىنىچى بەگ كوچىسىدىكى داۋۇت ھاجىمنىڭ لەقىمى «داڭزىنفاڭ» بولۇپ، چەتكە چىقىش پاسپورتى بېجىرىش ئىشلىرىنى باشقۇرغان. ئۇنىڭ ئوغلى قۇتلۇق ھاجىمنىڭ لەقىمى مازىنفاڭ بولۇپ، خەزىنىدار بولغان. ئۇنىڭ نامىغا كوچىنىڭ ئىسمى «غەزىنىچىبەگ كوچىسى» دەپ ئاتالغان. ئۆمەر بېگىم، ئۇرايىم بېگىم، ئابلا بېگىم (مەمەت يۇسۇپ ئۇيغۇرىنىڭ دادىسى)، ياقۇپھاجىم، ئەمىتاخۇن، ئاتاۋۇللىراخۇن، ئوبۇلقاسىماخۇنغا ئوخشاش 60 نەپەردىن ئارتۇق ئەۋلاد ھازىرمۇ ئۆزلىرىنى «سېرىق بىللاغ» ئەۋلادى دەپ ئاتىشىدۇ. بۇلار ئىچىدىن تاختا كۆۋرۈكتە ئولتۇرۇشلۇق مەمەتريېھىم دوختۇر (ئۆپكە كېسەللىكلەر ساناتورىيىسىدىن پېنسىيىگە چىققان)، ئىنىسى قۇتلۇق ھاجىم (ۋىلايەتلىك 2 ـ دوختۇرخانىدا ئىشلەيدۇ)، يەنە شۇنىڭدەك قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتىدىن ئابلىمىت ئوسمان، باقىھاجى، مەمەتسىدىق قاتارلىقلار، قەشقەر ئوتتۇرا سوتتىن غولامجان، ۋىلايەتلىك پەن-تېخنىكا كومىتېتىدىن پېنسىيىگە چىققان يۇسۇپ ئابدۇكېرىم،ئۇرۇمچى خالمۇرات غوپۇر باشقۇرۇشىدىكى چەكاڭ دورا زاۋۇتىدىكى تېخنىك ئابدۇرېھىم يۇسۇپ، ئۇيغۇر تولۇق ئوتتۇرا مەكتەپتىكى ئابدۇسوپۇر مەمەت ئابدۇرۇسۇل، قەشقەر گېزىتى ئىدارىسىدىكى ئابدۇرسۇل ئۆمەر قەشقەرى، شەھەرلىك مەدەنىيەت ئىدارىسىدىكى ئەركىن نىياز، يېڭىشەھەر ناھىيىلىك ج خ ئىدارىسى قاتناش چوڭ ئەترىتى باشلىقى ئابدۇغېنىجان... قاتارلىق نۇرغۇن كىشىلەرمۇ «سېرىق بىللاغ» ئەۋلادىدىندۇر.

بۇ بىر ئەۋلادنىڭ «سېرىق بىللاغ» دەپ ئاتىلىشىنىڭ سەۋەبى، ئاتا ـ بوۋىلىرى باللىرىغا كۆيۈنۈپ دۇئا قىلغاندا ئەتەي سېرىق تون، سېرىق سەللە، سېرىق بەلباغ بىلەن جابدۇنۇپ، ئىككى رەكئەت ناماز ئوقۇغاندىن كېيىن «باي ـ باياشات ئۆت، كىشىگە موھتاج بولما، ھاكىم بول» دەپ دۇئا قىلىشىدىكەن. بۇ خىل دۇئا قىلىش ئۇدۇمى بىلەن ئۇلار «سېرىق بىللاغ» دەپ ئاتالغان ئىكەن. «سېرىق بىللاغ» ئەۋلادى كونى شەھەر ناھىيىسىنىڭ ھەر قايسى يېزىلىرىغا تارقىغاندىن باشقا، قەشقەر شەھىرى، يېڭىشەھەر قاتارلىق جايلارغىمۇ، ھەتتا ۋىلايەت ئاتلاپ كەتكەن ئەھۋاللارمۇ ئۇچرايدۇ. «سېرىق بىللاغ» ئەۋلادى

6 ـ شەكىل:

«سىرىق بىللاغ» دىن يۇسۇپ چوڭ جەمەتىنىڭ نەسەب سىخېمىسى

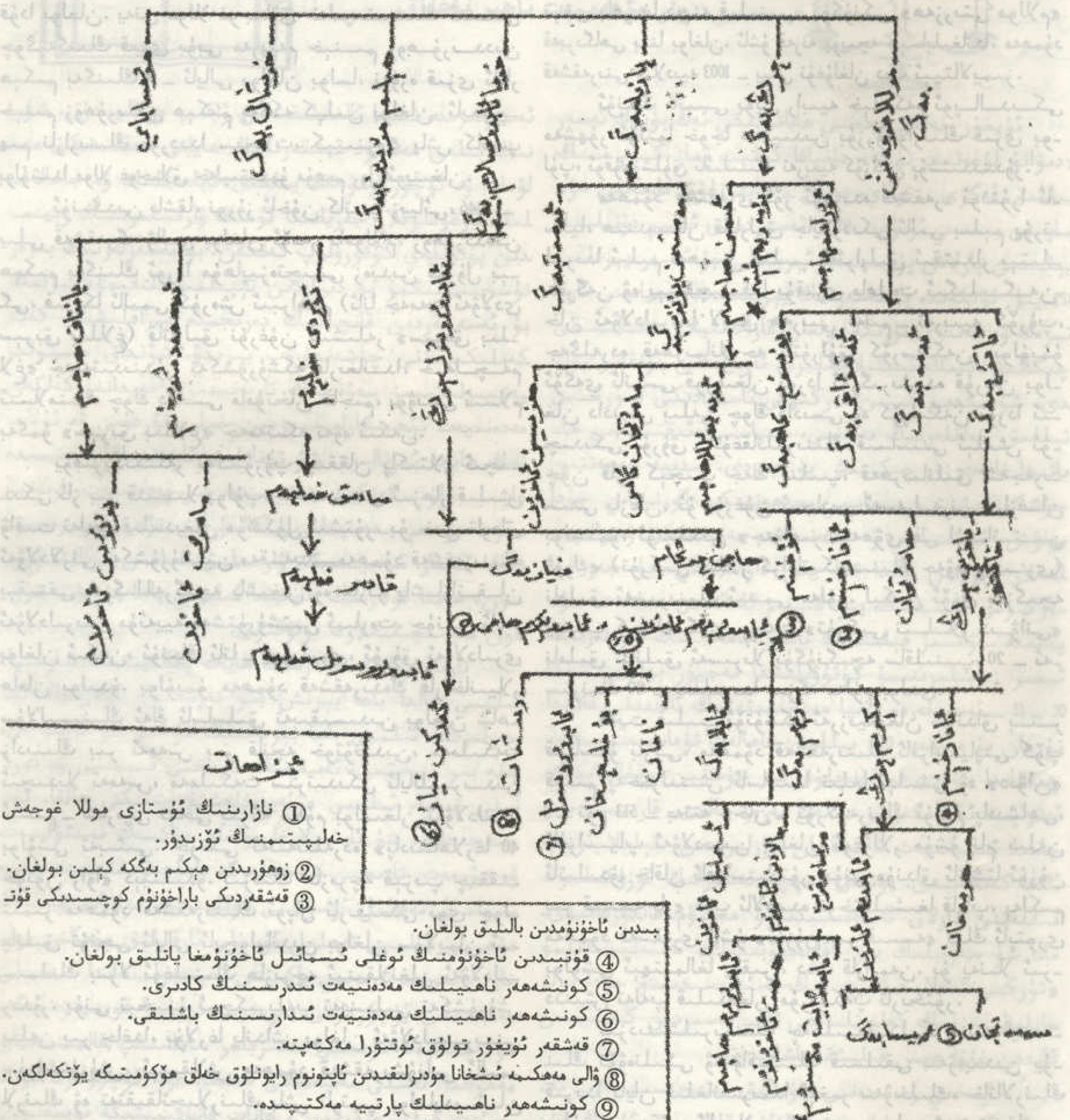

① نازارىنىڭ ئۇستازى موللا غوجەش خەلىپىتىمىنىڭ ئۆزىدۇر.

② زوھۇرىدىن ھېكىم بەگكە كېلىن بولغان.

③ قەشقەردىكى باراخۇنۇم كوچىسىدىكى قۇتبىدىن ئاخۇنۇمدىن بالىلىق بولغان.

④ قۇتبىدىن ئاخۇنۇمنىڭ ئوغلى ئىسمائىل ئاخۇنۇمغا ياتلىق بولغان.

⑤ كونىشەھەر ناھىيىلىك مەدەنىيەت ئىدارىسىنىڭ كادىرى.

⑥ كونىشەھەر ناھىيىلىك مەدەنىيەت ئىدارىسىنىڭ باشلىقى.

⑦ قەشقەر ئۇيغۇر تولۇق ئوتتۇرا مەكتەپتە.

⑧ ۋالى مەھكىمە ئىشخانا مۇدىرلىقىدىن ئاپتونوم رايونلۇق خەلق ھۆكۈمىتىگە يۆتكەلگەن.

⑨ كونىشەھەر ناھىيىلىك پارتىيە مەكتىپىدە.

⑩ ئابدۇرېھىم ھاجى ـــ قەشقەر ۋىلايەتلىك مائارىپ ئىدارىسىدە.

★ بۇبى مەريەمخېنىم ـــ زوھۇرىدىن ھېكىمبەگنىڭ 4 ـ ئايالى.

★ ئابدۇۋاھىت مەخسۇم ـــ ئەزھەر ئۇنىۋېرسىتېتىدا ئابلىز مەخسۇم بىلەن بىللە ئوقۇغان. 1937 ـ يىلى شىڭ شىسەي قەتلە قىلغان.

ئىچىدىن مەشھۇر ئالىم ـ ئۆلىمالار، جامائەت ئەربابلىرى ۋە بىر قىسىم شەيخلەر چىققان. مەسىلەن، ئابدۇرېھىم نازارىنىڭ ئۇستازى موللا غوجەش (موللا غوجىلاق) خەلپىتىم داڭدار شەخس بولغاچقا، زوھۇرىددىن ھېكىمبەگ بىلەن قۇدا بولغان. يەنى موللا غوجىلاق خەلپىتىمنىڭ ئىنىسى چوڭبەگنىڭ قىزى بۇبى مەرييەم خېنىم زوھۇرىددىن ھېكىم بەگنىڭ 4 ـ ئايالى بولغان بولسا، نەۋرە قىزى ئانار خېنىم زوھۇرىددىن ھېكىم بەگكە كېلىن بولغان. ئابدۇرېھىم نازارىنىڭ ئوردىدا سىجلات، كېيىنرەك باش كاتىپ بولۇشىدا موللا غوجىلاق خەلپىتىممۇ مۇھىم رول ئوينىغان.

ئۇنىڭدىن باشقا، نورۇز ئاخۇن كاتىپ زىيائى، 1946 ـ يىلى قەشقەرگە ۋالىي بولغان ئۆمەر داموللام، زوھۇرىددىن ھېكىم بەگنىڭ ئوردا مۇھاپىزەتچىسى زەيدىن قۇرۇل بېگى، فىزىكا ئالىمى كۇرەش ئىبراھىم (ئانا جەمەت ئەۋلادى سېرىق بىللاغ) قاتارلىق نۇرغۇن كىشىلەر «سېرىق بىللاغ» جەمەتىدىندۇر. تەكشۈرۈشكە قارىغاندا، خەلچەم ئىسلامنىڭ چوڭ دادىسى مامۇتخان ھاجىم، بوۋىسى ئىسلام بەگمۇ «سېرىق بىللاغ» جەمەتىگە تەۋە ئىكەن.

يۇقىرىدىكىلەر تەكشۈرۈپ چىققان پاكىتلار ئىچىدىكى ئاز بىر قىسمىلا بولۇپ، ھەممىسىنى ئىزھار قىلىش ۋاقىت تەلەپ قىلىدىغان مۇشكۈل ئىشتۇر. بۇ خىل تارماق ئەۋلادلارنى تەكشۈرۈشتىن مەقسەت ــــ مەھمۇد قەشقەرىنىڭ يېقىنقى مەزگىللەرگىچە ياشىغان ۋە ھازىر ياشاۋاتقان ئەۋلادلىرىنى مۇئەييەنلەشتۈرۈشتىن ئىبارەت. چۈنكى ئادەم بولغان ئىكەن، ئۇنىڭ ئاتا ـ بوۋىلىرى، ئۇرۇق ئەۋلادلىرى ھامان بولىدۇ. بولۇپمۇ مەھمۇد قەشقەرىدەك قاراخانىيلار سۇلالىسىنىڭ ئەڭ ئاساسلىق تەبىقىسىدىن بولغان شاھزادىنىڭ بىر ئەمەس بىر قانچە خوتۇنىدىن، مەملىكەت ئىچىدىلا ئەمەس، مەملىكەت سىرتىدىكى ئاياللىرىدىن ئىسىم ـ شەرىپى تېخى بىزگە مەلۇم بولمىغان ئەۋلادلىرى بولۇشى تەبىئىي. چۈنكى ئەنئەنىلەردە «پادىشاھلارغا 40 خوتۇن راۋا» دېيىلىدۇ. بىزنىڭ ھازىرچە قېزىپ چىقىشىمىز مەھمۇد قەشقەرىنىڭ ئوپال ئازىقتىكى ئوي چولپانلىق تۇنجى ئايالى ئايچولپاندىن بولغان سۇلايمان ئىسىملىك بىرلا ئوغلىنىڭ ھازىرچە ئېنىقلانغان ئەۋلادلىرىدۇر. بۇنى تېخىمۇ ئىچكىرىلەپ تەپسىلىي تەكشۈرۈش بىلەن بىر چاغدا، بۇلارغا ياندىش بولغان ئەۋلادلىرىنى سۈرۈشتۈرۈش، ئېنىقلاش مەھمۇد قەشقەرىشۇناس ئالىملارنىڭ ۋە تەتقىقاتچىلارنىڭ باش تارتىپ بولمايدىغان بۇرچى. ئىزدەنسەكلا بەلكىم يېقىن كەلگۈسىدە بۇ جەھەتتىكى خۇشخەۋەرلەردىنمۇ بەھرىمەن بولۇشىمىز ئېھتىمال.

يىغىنچاقلىغاندا، مەھمۇد قەشقەرى قاراخانىيلار خانلىقىنىڭ مەركەزلىرىدىن بىرى بولغان قەشقەر ئوپال ئازىق (موللام بېغى) كەنتىدە تۇغۇلغان. ئۇ قاراخانىيلار سۇلالىسىنىڭ خان جەمەتىدىن. «شەجەرە» لەرگە ئاساسلانغاندا، 102 يىل ياشاپ ھىجرىيە 499 ـ يىلى (مىلادىيە 1105 ـ يىلى) ئۆز يۇرتىدا ئالەمدىن ئۆتكەن. ھەزرىتى موللام تېغى باغرىغا دەپنە قىلىنىپ، بۈگۈنكى «ھەزرىتى موللام» قەبرىگاھى بىنا بولغان. ئاشۇ قەرنە بويىچە ھېسابلىغاندا، مەھمۇد قەشقەرىنى مىلادىيە 1003 ـ يىلى تۇغۇلغان دەپ ئېيتالايمىز.

ئۇنىڭ ئانىسى بۇبى رابىيە خېنىكەم ئوپالدىكى مەشھۇر ئۆلىما خوجا سەيپىدىن بۇزرۇكۋارنىڭ قىزى بولۇپ، ئوقۇمۇشلۇق ئائىلىنىڭ تەربىيە كۆرگەن پۇشتىدىندۇر.

مەھمۇد قەشقەرى ئۆز ئۆمرىدە قەشقەر، ئوتتۇرا ئاسىيا، ھىندىستان قاتارلىق جايلاردىكى ئالىي بىلىم يۇرتلىرىدا ئىلىم تەھسىل قىلىپ ئەتراپلىق ئىقتىدار يېتىلدۈرگەن ۋە يېزىقچىلىقتا يۇقىرى ماھارەت ئىگىلىگەن. خان ئەۋلادلىرىغا لايىق ھەربىي تەلىم ـ تەربىيە كۆرۈپ، جەڭلەردە قەھرىمانلارچە باتۇرلۇق كۆرسەتكەن. بولۇپمۇ ئۆگەي ئانىسى قوزغىغان ئوردا ئۆزگىرىشىدە قۇربان بولغان دادىسى بىلەن چوڭ دادىسى ۋە كۆپلىگەن ئوردا ئىچىدىكى ئۇرۇق ـ تۇغقانلىرىنىڭ قىساسىنى ئېلىش ئۈچۈن قان كېچىپ جەڭ قىلىپ، قەھرىمانلىق شەجەرىسىنى يازغان. ئۇ نۇرغۇن ئىجادىي ئەسەرلەرنى يازغان بولسىمۇ، ئۇنىڭدىن «جەۋاھىرىننەھۋى فى لۇغاتىتتىن تۈرك» (تۈركىي تىللار گىراماتىكىسىنىڭ جەۋھەرلىرى) ناملىق ئەسىرىنىڭ ئىسمى مەلۇم. لېكىن ئۆزى بىزگىچە يېتىپ كېلەلمىگەن. پەقەت «تۈركىي تىللار دىۋانى» ناملىق شانلىق ئەسىرىلا بۈگۈنگىچە ساقلىنىپ، 20 ـ ئەسىرنىڭ 80 ـ يىللىرىدا بىزگە مەلۇم بولدى.

قەيت قىلىپ ئۆتۈشكە ئەرزىيدىغان شۇنداق بىر قىياسمۇ باركى، مەھمۇد قەشقەرىنىڭ ئافراسىياپنى كۆپ قېتىم پەخىرلىنىش ئاساسىدا تىلغا ئېلىشى ۋە «دىۋان» 1 ـ توم 513 ـ بەتتە «خان ـ تۈركلەرنىڭ ئۇلۇغ پادىشاھى، ئافراسىياپ ئەۋلادىدىن بولغان ئوغۇللار مۇشۇ نام بىلەن ئاتىلىدۇ، خاقان ئافراسىياپتۇر. بۇنى مۇنداق ئاتاشتا ئۇزۇن بىر قىسسە بار» دەپ ئالاھىدە توختىلىشىغا قاراپ، بەلكىم مەھمۇد قەشقەرى ئاشۇ «ئۇزۇن بىر قىسسە» نىڭ ئاپتورى بولۇشى ئېھتىمالغا يېقىن، دەپ قارايمەن. بۇ يەنىلا ئىزدىنىش تەلەپ قىلىدىغان مۇرەككەپ تارىختۇر.

ئىزدىنىشلىرىمىزنىڭ چەكلىملىكلىكى، سەۋىيەمىزنىڭ تۆۋەنلىكى ۋە ۋاقىتنىڭ قىسلىقى سەۋەبىدىن يۇقىرىدا بايان قىلغانلىرىمىزدا ئېغىر سەۋەنلىك، خاتالارنىڭ بولۇشى چوقۇم. ئالىملار، مۇتەخەسسىسلەر ۋە تەتقىقاتچىلارنىڭ تەنقىدىي پىكىر بېرىشىنى ئۆتۈنۈپ سورايمەن.

قەشقەر يېڭىشەھەر ناھىيىلىك 1 ـ ئوتتۇرا مەكتەپتىن:

تەھرىرلىگۈچى: **ھەزرىتى ئەلى بارات**